

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Elin Gustafsson

”Den som är avvita, vare strafflös”
Om den straffrättsliga synen på psykiskt sjuka
brottslingar de senaste hundra åren

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Christian Häthén

Termin: VT 2016

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRORD	3
1 INLEDNING	4
1.1 Allmänt	4
1.2 Syfte	5
1.3 Frågeställningar	5
1.4 Avgränsning	5
1.5 Metod	6
1.6 Material	6
1.7 Disposition	7
2 BAKGRUND	8
2.1 Psykiatrin – den nya vetenskapen	8
2.2 Synen på de psykiskt sjuka ur ett straffteoretiskt perspektiv	9
2.3 Synen på de psykiskt sjuka ur ett historiskt perspektiv	10
2.4 1864 års strafflag	11
2.5 Något om begreppet tillräknelighet	11
2.6 Sammanfattning	12
3 DEBATT OCH UTVECKLING UNDER 1900-TALET'S FÖRSTA DEL	13
3.1 Historisk tillbakablick	13
3.2 Förvaringslagen	13
3.3 Relationen mellan psykiatri och juridik	14
3.3.1 Psykiatrins inflytande ökar	14
3.3.2 Rättspsykiatriska undersökningar	16
3.3.3 Kritik mot psykiatrin	17
3.4 Behovet av en strafflagsreform	18

3.5	Sammanfattning	18
4	BROTTSBALKEN	20
4.1	Förslag till skyddslag	20
4.2	Synen på psykiskt sjuka brottslingar	21
4.3	Sammanfattning	22
5	DAGENS SYN PÅ PSYKISKT SJUKA BROTTSLINGAR	23
5.1	Nuvarande lagreglering	23
5.2	Psykansvarskommitténs förslag	24
5.3	Psykiatrin och lagen	25
5.4	Dagens diskussion kring psykiskt sjuka brottslingar	26
5.5	Sammanfattning	27
6	ANALYS	29
7	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	33
	BILAGA 1	37
	BILAGA 2	38

Summary

The question of the mentally ill offenders' status in the justice system has been intensely debated over the last hundred years. The issues which have been most discussed have been the importance of the defendants' accountability, as well as how the punishment system for mentally ill offenders should be constructed.

The purpose of his legal history essay has been to examine how the view of the mentally ill criminals have changed, and why. The study has revealed that the rise of psychiatry as a new science was of great importance for the insight of crime as a phenomenon, and for the construction of the punishment system. Psychiatric evaluations greatly affected the assessment of the accused, and the psychiatric influence over the justice system increased in the the first part of the twentieth century.

The debate between representatives for the classical criminal law ideology, and the positive criminology ideology greatly influenced the reformation of the criminal law system. The harsh criticism of the psychiatric long-term storage of criminals also drove the development of a new penal system forward. The study has shown that the accountability of the criminals has gone from having a vital status in the criminal law system, to being completely abolished. In recent years, the issue has been revived through the proposal of a re-integration of the accountability in Swedish law. This idea has also received some support in the recent criminal justice debate.

Today's view of mentally ill offenders, can according to the survey probably be explained as a backlash against the current care-based penalty system. Dissatisfaction with the system has made society demand tougher punishment for mentally ill offenders, and the debate is more focused on questions concerning retribution and public security than before.

Sammanfattning

Frågan om de psykiskt sjuka brottslingarnas straffrättsliga ställning har debatterats flitigt de senaste hundra åren. De frågor som särskilt stått i fokus har varit tillräknelighetens roll för det straffrättsliga ansvaret, samt hur påföljdssystemet för psykiskt sjuka brottslingar borde se ut.

I denna rättshistoriska uppsats har syftet varit att undersöka på vilket sätt synen på psykiskt sjuka brottslingar har förändrats, och varför förändringen sett ut som den gjort. I undersökningen har framkommit att psykiatrins framväxt som en ny vetenskap fick stor betydelse för synen på brottsligheten, och för utformningen av påföljdssystemet. Rättspsykiatriska utlåtanden påverkade i hög grad påföljdsbedömningen för den tilltalade, och psykiatrins inflytande över rättssystemet ökade kraftigt under 1900-talets första del.

Den ideologiska debatten mellan företrädare för den klassiska straffrätten respektive den positiva kriminologin, kom i stor utsträckning att influera den reformation av strafflagstiftningen som brottsbalken medförde. Även den hårda kritik som riktats mot psykiatri och dess långtidsförvaring av otillräkneliga kriminella drev på utvecklingen mot ett nytt vårdinriktat påföljdssystem. Undersökningen har visat att tillräknelighetens roll för straffet och skuldfrågan har gått från att ha en avgörande betydelse enligt strafflagen, till att helt avskaffas i brottsbalken. Under senare år har frågan om ett återinförande av tillräknelighetskravet fått nytt liv genom förslag i två utredningsbetänkanden, och ett visst stöd i straffrättsliga debatten.

Dagens syn på psykiskt sjuka brottslingar kan enligt undersökningen troligen förklaras som en motreaktion mot det vårdbaserade påföljdssystemet som lanserats genom brottsbalken. Missnöjet har gjort att samhället kräver hårdare straff för psykiskt sjuka brottslingar och debatten kretsar mer kring vedergällning och samhällsskydd än tidigare.

Förord

Jag vill rikta ett stort tack till min handledare Christian Häthén för den hjälp och de råd han bidragit med under uppsatsskrivandet. Jag vill även tacka min familj, min pojkvän Johan, och mina vänner i klassen för allt stöd de gett mig under utbildningen. Utan er hade jag aldrig kommit såhär långt. Tack!

Elin Gustafsson

Lund, 2016-05-24

1 Inledning

1.1 Allmänt

Frågan om huruvida psykiskt sjuka brottslingar ska anses fria från ansvar, dömas till kortare straff, eller istället få vård, är en ständigt aktuell fråga. I och med uppmärksammade rättsfall¹ där påföljden för psykiskt sjuka brottslingar varierat kraftigt, har debatten blommat upp på nytt och frågan har ställts på sin juridiska och moraliska spets.

Denna uppsats kommer att göra en rättshistorisk tillbakablick in i debatten och lagstiftningen som omgärdat frågan om psykiskt sjuka förövare under de senaste hundra åren. Tillbakablickens kommer sedan att landa i den senaste statliga utredningen på området från 2012, för att jämföra den historiska synen på psykiskt sjuka förövare med dagens perspektiv och idéer.

Behandlingen av psykiskt sjuka förövare inom rättsväsendet har långsamt förändrats efter den akademiska och samhälleliga debattens svängningar. Synen på skuld och straff för de tilltalade har varierat, och många debattörer har genom åren haft nästan lika många åsikter om hur samhället ska förhålla sig till de psykiskt sjuka förövarna. Frågan befinner sig i en gråzon mellan juridik, psykiatri och moralfilosofi, vilket gör den till ett extra spännande ämne.

¹ Rönnblom, SvJT 2005, s. 362 ff. <<http://svjt.se/svjt/2005/361>>, besökt 2016-05-19.

1.2 Syfte

Syftet med uppsatsen är att utreda på vilket sätt synen på psykiskt sjuka brottslingar har förändrats i Sverige under 1900-talet fram till idag, och varför förändringen sett ut som den gjort.

1.3 Frågeställningar

För att uppnå syftet med uppsatsen kommer följande frågor att besvaras:

- Hur har tillräknelighetens roll för straffet och skuldfrågan förändrats?
- Varför ändrades lagregleringen angående psykiskt sjukas straffansvar?
- På vilket sätt hade psykiatrins framväxt betydelse för synen på psykiskt sjuka brottslingar?
- Hur kan dagens syn på psykiskt sjuka brottslingar förklaras?

1.4 Avgränsning

Inom ramen för uppsatsen kommer det inte finnas utrymme att ta upp andra aspekter av ämnet såsom kriminalvård eller tvångssteriliseringar. Frågan om tvångsvårdens eller den psykiatriska vårdens utformning kommer inte heller att beröras. Dessa frågor är viktiga och har betydelse för ämnets historiska belysning, men kommer på grund av det begränsade utrymmet inte att kunna diskuteras här.

Uppsatsen kommer endast att fokusera på de tillstånd av psykisk störning som inte är självförvållade. En bredare syn på alla typer av psykisk störning, inklusive exempelvis utvecklingsstörning, hade varit allt för ingående.

Fokus för undersökningen ligger på utvecklingen i Sverige under de senaste hundra åren, även om idéer av vissa utländska forskare berörs i det inledande bakgrundsavsnittet, för att öka den övergripande förståelsen av ämnet.

1.5 Metod

Uppsatsen är skriven utifrån en rättshistorisk metod, vilken används för att bearbeta det valda materialet, och utreda frågeställningarna. För att uppnå syftet och besvara frågeställningarna kommer därför arbetet att utgå ifrån ett rättsutvecklingsperspektiv. Detta gör det möjligt att studera frågans utveckling över en längre tidsperiod, och placera in det historiska materialet i en rättshistorisk kontext.

1.6 Material

För att försöka besvara frågeställningarna och uppnå syftet med denna uppsats har litteratur på ämnet, skriven av bland annat jurister, idéhistoriker och rättspsykiatriker i hög grad använts i undersökningen. Lagförarbeten, lagkommentarer och diverse artiklar har också använts som källor. Ursprungsmaterial har i största möjliga mån utnyttjats när det funnits tillgängligt.

Uppsatsen har i vissa avsnitt utgått från idéhistorikern Roger Qvarsells bok *Utan vett och vilja* (1993), dels för att den är väl underbyggd faktamässigt, och dels för att den behandlar ämnet på ett bra och övergripande sätt.

Undersökningen fokuserar på statens offentliga utredningar² i högre utsträckning än propositionerna. Eftersom tanken med uppsatsen är att landa i den senast publicerade statliga utredningen kan det vara relevant att även ägna lite mer utrymme åt tidigare offentliga utredningar på området. Detta även på grund av att utredningarna emellanåt innehåller mer av tidens ideologiska tankar kring ämnet.

² Citeras SOU.

1.7 Disposition

Uppsatsen inleds i det andra avsnittet med en historisk bakgrund till de strömningar i debatten om psykisk sjukdom, och straffrättslig tillräknelighet som förekom från 1800-talets mitt och in på 1900-talets början. Här inkluderas även en redogörelse för hur lagstiftningen på ämnet såg ut vid sekelskiftet.

I det tredje avsnittet belyses olika delar av den rättspsykiatriska och juridiska debatt som pågick under 1900-talets första decennier. Även det komplicerade förhållandet mellan juridiken och psykiatrin, och behovet av en strafflagsreform behandlas i detta avsnitt.

Det fjärde avsnittet behandlar brottsbalkens utformning och hanteringen av frågan om sinnessjuka brottslingar, tillsammans med en övergripande bild av utskottsbetänkandet.

Dagens syn på frågan och den rättspolitiska debatten belyses i den femte avsnittet tillsammans med olika förslag på ändringar som lagts fram i nyare offentliga utredningar. En redogörelse ges även för dagens lagstiftning på ämnet.

Det sjätte avsnittet består av analys och diskussion av undersökningen. Avsnittet ämnar även besvara arbetes frågeställningar utifrån de premisser som utredningen och materialet givit upphov till.

2 Bakgrund

2.1 Psykiatrin – den nya vetenskapen

Under 1800-talets första hälft hade läkarna fått en allt mer betydelsefull roll i behandlingen och bedömningen av de psykiskt sjuka brottslingarna inom rättsväsendet. Detta berodde på att tilltron till den medicinska vetenskapen ökat, kunskapen om psykiska sjukdomar blivit större, och förhoppningar fanns att det skulle gå att bota den som var sinnessjuk. Utvecklingen av psykiatrin fick till följd att fler psykiska tillstånd betraktades som sjukliga, och denna vidgade syn på sjukdomsbegreppet fick betydelse för den rättsliga bedömningen av brottslingarna. Sinnessjukdom kunde därmed föreligga även när det inte var uppenbart, och det krävdes att brottslingens psyke utreddes för att avgöra tillräkneligheten och skuldfrågan.³

Psykiatrins inflytande på straffrätten bidrog till att intresset flyttades från brottsligheten i stort till brottslingen som individ.⁴ Eftersom det krävdes medicinsk sakkunskap för att avgöra om en psykisk sjukdom som påverkat den brottsliga handlingen förelegat, stärktes läkarnas ställning inom rättsväsendet.⁵ Redan 1826 infördes en skyldighet för domstolarna att låta undersöka den tilltalades sinnestillstånd i mål där personen vid gärningen uppgavs ha varit ”wansinnig”.⁶

Läkarnas inflytande över kriminalpolitiken och rättssamhället ökade ytterligare under andra halvan av 1800-talet, då psykiatrin etablerades som vetenskaplig- och medicinsk disciplin. Genom psykiatrin försökte forskarna med vetenskapens hjälp förstå brottsligheten som fenomen. Detta ledde så småningom fram till uppkomsten av ännu en vetenskaplig gren, medicinsk kriminologi eller rättspsykiatri.⁷

³ Qvarsell, s. 37 ff.

⁴ Qvarsell, s. 41.

⁵ Qvarsell, s. 104 f.

⁶ Modéer, s. 144.

⁷ Qvarsell, s. 40.

2.2 Synen på de psykiskt sjuka ur ett straffteoretiskt perspektiv

Under den senare delen av 1800-talet kom utvecklingen av den vetenskapliga och biologiska bilden av människan starkt att påverka synen på lagstiftningen och brottslingarna. Den nya deterministiska människosyn, som började etableras genom Darwins utvecklingslära, gjorde att fokus i debatten om de psykiskt sjuka brottslingarna skiftade. Från att handla om individen och dennes tillräknelighet, till ett ifrågasättande av den fria viljans existens. Hade människan någon fri vilja, eller var brottet bara en följd av oundvikliga omständigheter som helt friade förövaren från ansvar? Den positiva kriminologin ville ersätta idén om den fria viljan och människans ansvarighet som grundprincip inom straffrätten. Istället ville förespråkarna framhäva inflytandet av biologi och vetenskap som en grundläggande förutsättning för att hantera brottslighet.⁸

Darwins forskning inspirerade bland annat den italienske läkaren Cesare Lombroso (1835-1909) i hans forskning om brottslingar och deras fysiologi.⁹ Hans teorier grundar sig på tanken att brottslingar tillhör en avart, ”avatism”, inom människosläktet med synliga biologiska avvikelser som härstammar från en tidigare variant av människan. Dessa avvikelser tyckte han sig kunna bevisa genom undersökningar av flertalet kriminella som visade att dessa personer delade en rad fysiska kännetecken som tidigare återfunnits hos urtidsmänniskor.¹⁰ Hans idéer om brottslingarnas fysiska egenskaper och genetiska avart kom att ligga till grund för den så kallade kriminalantropologin, som fått sitt namn på grund av att samma forskningsmetoder som inom den fysiska antropologin användes.¹¹ Lombroso såg förbrytare som vildar, vilkas levnadssätt och handlande hade mer gemensamt med djurvärlden än med den civiliserade människans liv.¹² Han ansåg även att eftersom brottsbenägenheten var medfödd och biologisk

⁸ Qvarsell, s. 41 ff.

⁹ Lidberg och Freese, s. 18.

¹⁰ Lombroso, s. 48 ff.

¹¹ Qvarsell, s. 46.

¹² Lombroso, s. 175 ff.

kunde ingen skuld åläggas förövaren.¹³ Lombroso sammanställde 1876 sina forskningsresultat i ”Förbrytarmänniskan”, ett verk som troligen fått mer kritik än erkännande.¹⁴ Boken innebar dock ändå ett första steg från en värderande till en mer förklarande syn på kriminalitet och brottslingar.¹⁵

Eftersom Lombrosos idéer sågs som ganska extrema och entydiga redan av samtida kritiker fick de endast principiell betydelse. Teorierna inspirerade däremot Lombrosos elev Enrico Ferri (1856-1929) i hans arbete med vad som kallas den positiva kriminologin. Inom denna teori ges en bredare och mer nyanserad bild av brottslighetens orsaker, vilka inkluderar bland annat sociala, biologiska, kulturella och politiska faktorer.¹⁶ Ferris teorier var alltså naturvetenskapligt betingade, och han framhöll, precis som Lombroso, brottsligheten som ett naturfenomen.¹⁷

Lombrosos idéer fick betydelse även för den svenska rättspsykiatriska debatten under 1900-talet genom psykiatriprofessorn Olof Kinberg, som kan sägas vara den främste svenske företrädaren för den positiva kriminologin. Kinberg inspirerades av Lombroso och hans deterministiska uppfattning om brottslingar som ”atavistiska företeelser”, och även Lombrosos medicinska syn på den kriminologiska vetenskapen tog Kinberg till sig.¹⁸

2.3 Synen på de psykiskt sjuka ur ett historiskt perspektiv

Historiskt sett har de sinnessjuka förövarna alltid haft en särställning i svensk och europeisk lagstiftning.¹⁹ Särbehandlingen av dessa brottslingar bottnade i tanken att den som är oförmögen att förstå innebörden av lagar och regler, saknar förmåga att kontrollera sitt handlande och förstår inte dess konsekvenser. Därför kunde en sinnessjuk person inte heller hållas ansvarig

¹³ Lidberg och Freese, s. 18.

¹⁴ Qvarsell, s. 47.

¹⁵ Lidberg och Freese, s. 18.

¹⁶ Sondén, s. 115.

¹⁷ Qvarsell, s. 52 ff.

¹⁸ Kinberg (1926) s. 36 ff; Qvarsell, s. 148 ff.

¹⁹ SOU 1942:59, s. 27.

för sitt agerande. Bara den som besitter ett förnuft och en fri vilja ansågs vara en fullvärdig samhällsmedborgare, som därmed kan straffas för sina gärningar. De som saknat förnuft och fri vilja har ansetts vara sinnessjuka på ett eller annat sätt, och ofta intagit samma rättsliga ställning som barn i förhållande till skuldfrågan.²⁰

2.4 1864 års strafflag

I strafflagen²¹ från 1864 delades brottslingar in i två grupper, de tillräkneliga och de otillräkneliga. De otillräkneliga som ansågs ha handlat utan förstånd på grund av sjukdom eller ålder, kunde inte straffas för sina gärningar även om de ansågs ha agerat med uppsåt.²² Straffriheten för dessa förövare stadgades i strafflagens 5 kap. 5 §. För den som istället ansågs ”förminskat tillräknelig” fanns en möjlighet till straffnedsättning i lagens 5 kap. 6 §.²³

2.5 Något om begreppet tillräknelighet

Begreppet tillräknelighet är ett juridiskt-psykologiskt begrepp som formulerades av professor Samuel Pufendorf 1660. Tillräkneligheten var enligt Pufendorf en avgörande förutsättning för straffansvar, och en människa kunde endast hållas ansvarig för de handlingar som denne haft möjlighet att besluta om att utföra.²⁴ Detta kallas för skuldprincipen.²⁵ Tanken går tillbaka till den enkla moraliska värdering som formulerades av Aristoteles, nämligen att ett förnuft och en fri vilja krävs för att en brottsling ska anses vara ansvarig för sitt handlande.²⁶

²⁰ Qvarsell, s. 104.

²¹ Strafflag (SFS 1864:11).

²² Prop. 1962:10, del B, s. 62.

²³ Lidberg och Freese, s. 17; Lagrummen återfinns i Bilaga 1.

²⁴ SOU 1996:185 del II, s. 264.

²⁵ SOU 2002:3, s. 245.

²⁶ Qvarsell, s. 15.

Skuldprincipen blev sedan under början av 1800-talet grunden för vad som brukar kallas den klassiska straffrättsläran. Denna lära bottnade i att alla samhällsmedborgare straffrättsligt sett var jämlika, och att alla alltid var ansvariga för sina handlingar. Människan ansågs vara en rationell varelse i ett vetenskapligt straffsystem, där lite hänsyn togs till förövarens individuella livssituation. Undantagna från dessa principer var endast de som inte kunde räknas som förnuftiga, såsom barn och sinnessjuka.²⁷

Tillräkneligheten kan således sägas vara det allmänna psykiska tillstånd hos en individ, som enligt dess förespråkare, utgör förutsättningen för ansvar och rättshandlingsförmåga. Att en handling vidtagits med uppsåt eller oaktsamhet betyder att den kan tillräknas brottslingen, och denne anses alltså som tillräknelig. Den som är tillräknelig har enligt detta tankesätt ett straffansvar.²⁸

2.6 Sammanfattning

Den rättsliga bedömningen av brottslingar i allmänhet, och sinnessjuka brottslingar i synnerhet, har under den senare hälften av 1800-talet till början av 1900-talet gått från att enbart utföras av jurister, till att i allt större utsträckning inkludera medicinskt kunniga och psykiatriska bedömningar. Utvecklingen inom den vetenskapliga debatten under denna tid ledde till ett ökat fokus på brottslingen som individ, dennes egenskaper och biologiska kännetecken, men även förbrytarens sociala och kulturella miljö. Debatten kretsade kring den deterministiska synen på människan som född förbrytare.

Historiskt sett har psykiskt sjuka förövare alltid haft en rättslig särställning beroende på att den som inte förstått sitt handlande eller dess konsekvenser inte har ansetts straffbar. Detta tankesätt återspeglades även i den svenska strafflagen från 1864.

²⁷ Qvarsell, s. 42.

²⁸ Nordisk familjebok 1919, band 29, s. 57 f; Agge och Thornstedt, s. 99 f.

3 Debatt och utveckling under 1900-talets första del

3.1 Historisk tillbakablick

Fokus i debatten kring rättspsykiatri skiftade i början av 1900-talet. Istället för den individualistiska och humana syn på brottslingar som gällt under slutet av 1800-talet, där läkarnas roll främst var att vårda den enskilde förbrytaren, introducerades tanken att brottslingar och psykiskt sjuka var något samhället måste skyddas från. I och med detta hamnade de straffrättsliga frågorna i skuggan, till förmån för de psykiatriska bedömningarna av förbrytarna.²⁹

3.2 Förvaringslagen

För de debattörer som i början av 1900-talet företrädde den positiva kriminologin var det tidsbestämda straffet en hjärtefråga. Detta eftersom det enligt dem gav de bästa förutsättningarna till bättring för den straffade, samtidigt som det erbjöd ett effektivt oskadliggörande av de farliga brottslingarna.³⁰ Kinberg var en av förespråkarna för denna straffåskådning, tillsammans med straffrättsprofessorn Johan Thyrén.³¹ De ”abnorma” och ”halvabnorma”, som Thyrén kallade de sinnessjuka, kunde enligt honom inte sällan vara samhällsfarliga och deras abnormitet kunde yttra sig i en ökad benägenhet att begå brott. Han menade att de abnorma skulle dömas i likhet med andra brottslingar, men istället för straff bör de få psykiatrisk vård på anstalter med psykiskt kunniga. Thyrén hävdade även att syftet med straffet inte bara var en vedergällning för brottslingen, utan även ett skydd för samhället.³² De halvabnorma var enligt honom ”kroniska” förbrytare, således oförbätterliga brottslingar som därmed borde skickas på

²⁹ Qvarsell, s. 165.

³⁰ Qvarsell, s. 185.

³¹ Se exempelvis Kinberg (1926), s. 72.

³² Thyrén, s. 150-166.

rättspsykiatriska undersökningar och tas om hand av vården även om de inte dömts för något brott utan bara var misstänkta.³³

Thyrén bidrog genom dessa idéer aktivt till införandet av förvaring³⁴- och interneringslagarna³⁵ från 1927.³⁶ I förvaringslagen stadgades att den förbrytare som dömts för ett brott motsvarande två års straffarbete, som var farlig för andras säkerhet, och som var förminskat tillräknelig enligt bestämmelsen i strafflagen 5 kap. 6 §, kunde dömas till förvaring genom vård. Detta var alltså den grupp brottslingar som led av någon slags ”själslig abnormitet”, dock inte så allvarlig att personen i fråga måste ses som otillräknelig, och därmed även fri från straffansvar enligt strafflagen 5 kap. 5 §.³⁷ Återfallsförbrytare som inte var farliga för samhället, men som sågs som förminskat tillräkneliga kunde dömas till internering enligt interneringslagen.³⁸ Vårdtiden på den anstalt brottslingen placerades på var beroende av samhällsfarligheten och det fortsatta sinnessillståndet. Gemensamt för förvarings- och interneringslagarna var att straffet i praktiken var tidsbestämt, och att beslut om utskrivning fattades av en grupp medicinskt sakkunniga.³⁹

3.3 Relationen mellan psykiatri och juridik

3.3.1 Psykiatrins inflytande ökar

Utvecklingen av psykiatrin och den positiva kriminologin fick fortsatt betydelse för den rättsliga debatten kring psykiskt sjuka förövare under 1900-talet. Kinberg kan sägas vara Lombrosos lärjunge, och han stod liksom sin förebild för den mer patologiska synen på brottslighet.⁴⁰ Enligt Kinberg hade psykiatrin utvecklat vetenskapliga metoder med vilka det var möjligt att avgöra vem som löpte risk att bli lösdrivare eller brottsling, av

³³ Qvarsell, s. 214.

³⁴ Lag om förvaring av förminskat tillräkneliga förbrytare, (SFS 1927:107).

³⁵ Lag om internering av återfallsförbrytare, (SFS 1927:108).

³⁶ Qvarsell, s. 214.

³⁷ Strahl (1970), s. 49 f.

³⁸ SOU 1956:55, s. 196.

³⁹ SOU 1942:59, s. 33 f.

⁴⁰ Kinberg (1926), s. 38; Qvarsell s. 164.

Kinberg så kallat ”anti-social”. Han menade att det var möjligt att baserat på dessa vetenskapliga undersökningar komma fram till vilka politiska åtgärder som kan vidtas för att hindra utvecklingen. Kinberg strävade därmed efter att öka den psykiatriska forskningens straffrättsliga och samhällliga betydelse.⁴¹

Psykiatrikerna fick under 1910- och 1920-talen igenom flera reformer i lagstiftningen som de uttryckt behov av under debatten i början av seklet. Detta innefattade till exempel att särskilda avdelningar inrättades för kriminalpatienter inom fäng- och sinnesvården. Även förvaringslagens införande innebar att rättspsykiatrins ställning inom rättsväsendet stärktes. Rättspsykiatri höll under denna tid dessutom på att bli erkänd som en egen medicinsk vetenskap.⁴² Sedan mitten av 1940-talet har rättspsykiatri sedan existerat i form av en egen självständig organisation.⁴³

Kinberg gav under mitten av 1920-talet den dåvarande lagreglering av psykiskt störda förövare i strafflagen hård kritik. Han menade att paragraferna⁴⁴ var så illa verklighetsförankrade att de läkare som avgav ett yttrande i brottmål i praktiken helt måste bortse från lagen och i stället göra sin bedömning baserad på den rådande rättspsykiatriska uppfattningen. Kinberg menade att läkare och psykiatriker – via medicinalstyrelsen – i praktiken hade det avgörande inflytandet i brottmålsprocessen, även om den formella makten låg hos domstolen. Medicinalverkets yttranden frångicks sällan, och utslaget i domen, menade Kinberg, blir alltså bestämt redan i och med yttrandet. Medicinalverkets tolkning av lagrummen blev alltså direkt avspeglad i rättspraxis.⁴⁵ Detta illustrerar väl psykiatrins direkta påverkan på rättsprocessen under denna period.

⁴¹ Qvarsell, s. 228.

⁴² Qvarsell, s. 224.

⁴³ Freese, Lidberg och Thorén, s. 82.

⁴⁴ Se Bilaga 1.

⁴⁵ Kinberg (1926), s. 58 f.

3.3.2 Rättspsykiatriska undersökningar

Enligt 1864 års strafflag skulle en rättspsykiatrisk undersökning försöka utröna den tilltalades sinnestillstånd vid brottstillfället. Undersökningen skulle vidtas om det fanns anledning att anta att den misstänkte begått gärningen under påverkan av sådan själslig rubbning som enligt strafflagen föranledde straffrihet, påverkade påföljden eller målets avgörande. Undantag från skyldigheten att utföra undersökningen kunde dock göras för fall där den tilltalade var uppenbart sinnessjuk. Oftast gjordes en psykiatrisk undersökning, men läkaren baserade även sitt utlåtande på det skriftliga materialet i ärendet. Läkarens svar avslutades sedan genom en bedömning av om huruvida den tilltalade saknat förstånd, och i så fall i vilken utsträckning.⁴⁶ Den som enligt sinnesundersökningen ansågs ha begått brottet under påverkan av en allvarlig sinnessjukdom, ”saknat förståndets bruk”, blev sedan förklarad straffri av domstolen enligt strafflagen 5 kap. 5 §.⁴⁷

När den nya sinnessjuklagen⁴⁸ trädde i kraft 1931 följde med den nya regleringar av hur de rättspsykiatriska undersökningarna i brottmål skulle bedrivas. Enligt de gamla bestämmelserna från 1826 var det helt och hållet upp till domstolen att avgöra om en sinnesundersökning av den tilltalade borde genomföras eller ej. Nu blev det istället obligatoriskt för domstolarna att begära en rättspsykiatrisk utredning av den tilltalade vid vissa typer av mål. Domstolen fick enligt den nya lagen inte heller döma någon som tidigare lidit av en psykisk sjukdom utan att först inhämta en läkares yttrande om den misstänktes sinnestillstånd vid tiden för brottet. Effekten av detta blev att domstolens makt att bedöma dessa frågor minskade, och antalet utförda sinnesundersökningar ökade kraftigt.⁴⁹

⁴⁶ Qvarsell, s. 190; Strahl (1952), s. 207.

⁴⁷ Strahl (1970), s. 176.

⁴⁸ 1929 års sinnessjuklag (SFS 1929:321).

⁴⁹ Qvarsell, s. 221 f; Freese, Lidberg och Thorén, s. 19.

3.3.3 Kritik mot psykiatrin

Samtidigt som rättspsykiatrin under 1930-talet utvecklades och fick en allt mer framträdande roll, riktades även hård kritik mot psykiatrin. Reglerna om straffnedsättning och straffrihet kom med tiden att tillämpas mer liberalt, och personer med mindre abnormiteter i exempelvis känslolivet förklarades i allt större utsträckning straffria.⁵⁰ Kritikerna såg det som ett hot mot rättssäkerheten att allt fler straffriförklarades på lösa grunder, och ansåg att de tidsobestämda straffen var mer inhumana än fängvårdens tidsbestämda straff.⁵¹ De förminskat tillräkneliga kunde vid återfallsbrottslighet låsas in på obestämmd tid för brott som borde ha resulterat i milda straff.⁵² Angående de tidsobestämda straffen menade kritikerna att psykiatrikerna använde bestämmelserna om förminskad tillräknelighet för att kunna tvångsomhänderta människor, när de i andra sammanhang ställde sig emot tillräknelighetsbegreppet. Även sinnesundersökningarna pekades under 1940-talet ut som opålitliga, och kritikerna hävdade att det endast var tillfälligheter som avgjorde om en tilltalad blev straffriförklarad eller inte. Rättspsykiatrikerna ansågs ha fått en maktposition inom rättsväsendet som var högst oproportionerlig i förhållande till deras faktiska kunnande.⁵³

På 1950-talet kom en våg av kritik mot psykiatrin i de anglosaxiska länderna, vilket även kom att påverka debatten i Sverige. Psykiatris naturvetenskapliga och biologiska inriktning ifrågasattes, men också hela det psykiatriska sjukdomsbegreppet utsattes för hård kritik.⁵⁴ Kritikerna ställde sig även frågan om rättsläkarna dömde eller bedömde den åtalade, eftersom domstolarna i hög grad dömde efter rättspsykiatrikernas utlåtanden. Undersökningarna ansågs vara komplicerade och domarna sakna kompetens för att kunna värdera materialet.⁵⁵

⁵⁰ Freese, Lidberg och Thorén, s. 21.

⁵¹ Qvarsell, s. 269.

⁵² SOU 1942:59, s. 38.

⁵³ Qvarsell, s. 297.

⁵⁴ Qvarsell, s. 338.

⁵⁵ Freese, Lidberg och Thorén, s. 89.

3.4 Behovet av en strafflagsreform

Olof Kinberg riktade tidigt hård kritik mot strafflagens bestämmelser om psykiskt sjuka brottslingar. Han menade att lagrummens formuleringar var otydliga, språkbruket obegripligt och att innehållet saknade förankring i den psykiatriska vetenskapen.⁵⁶ Kinberg kritiserade även tillräknelighet som ett kriterium för straffrihet, och menade att det enbart var ett moralfilosofiskt begrepp som helt saknade praktisk tillämplighet.⁵⁷

Kinberg föreslog att de vilseledande bestämmelserna ersattes med nya, i vilka sinnessjuka, sinnesslöa, och personer med andra psykiska rubbingar som kunde likställas med sinnessjukdom, förklarades straffria.⁵⁸

Under justitieminister Karl Schlyters ledning inleddes på 1930-talet det stora arbetet med att reformera strafflagen.⁵⁹ Schlyter inspirerades av Kinberg, och delade hans uppfattning om att tillräknelighetsbegreppet, och föreställningar om fri vilja, var metafysiska spekulationer som inte hörde hemma i lagstiftningen.⁶⁰ Även Schlyter hade åsikter om reformbehovet inom svensk straffrätt. Med parollen ”avfolka fängelserna” kritiserade han fäng- och mentalvårdens långtidsförvaring av människor, och föreslog en nedläggning av Långholmen, som vid denna tid var ett av Sveriges största fängelser. Schlyter förespråkade istället en mer human och individualiserad behandling av brottslingarna, utan att göra avkall på rättssäkerheten.⁶¹

3.5 Sammanfattning

Under de första decennierna av 1900-talet fortsatte det komplicerade förhållandet mellan juridik och psykiatri att utvecklas, genom att psykiatrins inflytande över rättsprocessen ökade. Den vetenskapliga debatten ledde till införandet av nya lagar om förvaring av de brottslingar som ansågs samhällsfarliga, samtidigt som sinnesundersökningar i vissa mål blev

⁵⁶ Kinberg (1926), s. 54-58.

⁵⁷ Kinberg (1952), s. 77 f; Freese, Lidberg och Thorén, s. 18.

⁵⁸ Kinberg (1926), s. 71.

⁵⁹ Strahl (1970), s. 53 f.

⁶⁰ Lidberg och Freese, s. 19.

⁶¹ Qvarsell, s. 308 f.

obligatoriska och antalet genomförda undersökningar ökade stadigt. Men psykiatrin och rättspsykiatrikernas nya starka roll stötte även på hård kritik. Deras inflytande ansågs ha blivit oproportionerligt stort, och den systematiska förvaringen av psykiskt sjuka brottslingar ansågs som inhuman.

Det blev mer och mer uppenbart att straffrättens föråldrade bestämmelser var i behov av en total reformering. Under 1930-talet inleddes därför det omfattande arbetet med att omforma hela den svenska strafflagstiftningen.

4 Brottsbalken

4.1 Förslag till skyddslag

Efter flera decenniers reformarbete under ledning av Karl Schlyter kunde strafflagsberedningen år 1956 tillslut komma med ett förslag för en revidering av hela den dåvarande strafflagen.⁶²

Enligt förslaget till skyddslag⁶³ skulle straffriförklaringarna som fanns i gamla strafflagen helt avskaffas.⁶⁴ De psykiskt sjuka förövarna skulle enligt förslaget inte straffriförklaras, utan istället dömas i domstol till olika typer av vård om de inte bedömdes vara farliga för samhället.⁶⁵ Men beslut om överförande till rättspsykiatri skulle uteslutande grundas på vårdbehovet, och inte på några tillräknelighetsbestämmelser.⁶⁶

Beredningen menade alltså att varje brott skulle medföra en påföljd anpassad efter den tilltalades förutsättningar, vare sig konsekvensen blev vård eller straff. Individualpreventiva skäl skulle därmed vara avgörande för frågan om vård. Förslaget till skyddslag stötte dock på hårt motstånd, och den modifierade version som tillslut trädde i kraft år 1965 fick istället heta ”Brottsbalk”. Brottsbalken⁶⁷ blev följaktligen en kompromiss mellan grundprinciperna straff eller vård.⁶⁸

⁶² Qvarsell, s. 330 f.

⁶³ SOU 1956:55 – Skyddslag.

⁶⁴ Freese, Lidberg och Thorén, s. 23; SOU 1956:55, s. 273.

⁶⁵ Qvarsell, s. 330 f.

⁶⁶ SOU 1956:55, s. 426.

⁶⁷ Brottsbalk, (SFS 1962:700).

⁶⁸ Freese, Lidberg och Thorén, s. 23 f; Qvarsell, s. 331.

4.2 Synen på psykiskt sjuka brottslingar

I och med införandet av brottsbalken gavs i princip full straffrättslig ansvarsförmåga för alla typer av brottslingar i Sverige, även de psykiskt sjuka. Straffriförklaringarna avskaffades till förmån för ett vårdtänkande. Genom att erbjuda de psykiskt sjuka brottslingarna vård enligt den behandlingsideologi som växt fram, blev uppdelningen i straffbara och straffria förövare omodern.⁶⁹ Brottsbalken blev på så sätt starkt påverkad av Kinbergs idéer om att bryta sambandet mellan ansvar och brottslighet.⁷⁰ Samhället skulle reagera på alla former av brott, men påföljden för den enskilde skulle vara beroende av dennes förutsättningar.

Även om straffriförklaringarna och tillräknelighetsbegreppet helt avskaffats, intog de sinnessjuka brottslingarna ändå en särställning, då påföljdsvalet beträffande dessa förbrytare var begränsat genom brottsbalkens 33 kap. 2 §.⁷¹ En åtalad som handlat "[...] under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den är att jämställa med sinnessjukdom"⁷² kunde endast dömas till vård, böter eller skyddstillsyn, och inte till fängelse. De tidsbestämda interneringsstraffen slopades också i och med att en brottsling inte fick hållas intagen utöver en viss bestämd tid utan att frågan om fortsatt vistelse prövades av domstol.⁷³

Avskaffandet av straffriheten var ett principiellt viktigt steg i Sveriges straffrättsliga utveckling. Inget annat land förutom Grönland hade dittills avskaffat förutsättningen att påföljd förutsätter ansvar för den brottsliga handlingen. Lagstiftningen hade därmed officiellt frigjort sig från de metafysiska spekulationer om tillräknelighet som präglade den gamla lagen, och infört ett system som ansågs behandla brottslingar rationellt och

⁶⁹ Wennberg, SvJT 2002, s. 578, <<http://svjt.se/svjt/2002/576>>, besökt 2016-05-21.

⁷⁰ Wiklund, Andersson och Norén-Karlsson, Läkartidningen nr. 47 2003, s. 3872, <<http://www.lakartidningen.se/OldArticlePdf/#!/2003/27572>>, besökt 2016-05-20

⁷¹ Qvarsell, s. 331.

⁷² (SFS 1962:700), dåvarande 33 kap. 2 §, se Bilaga 2.

⁷³ Prop. 1962:10, del A, s. 6.

individanpassat.⁷⁴ En praktisk komplikation av denna reglering blev dock att den psykiskt sjuka förövaren måste ha begått ett brott för att kunna dömas till en påföljd, vilket i sin tur enligt brottsbalken 1 kap. 2 § förutsätter uppsåt eller oaktsamhet. Att fastställa att en sinnessjuk brottsling handlat med uppsåt eller oaktsamhet kan vara komplicerat, och i brist på bevis härför måste personen frias.⁷⁵

Trots att straffriheten nu officiellt var avskaffad, kunde det möjligen skönjas rester från strafflagens bestämmelse 5 kap. 5 §, i brottsbalkens 33 kap. 2 § andra stycket.⁷⁶ Här stadgades nämligen att den som begått brott under inverkan av sådan själslig abnormitet som angavs i paragrafens första stycke, och inte borde dömas till någon av de tillåtna påföljderna, skulle vara fri från påföljd. Denna undantagsregel var tänkt att användas när inget vårdbehov bedömdes föreligga vid tiden för domen.⁷⁷ Förövaren kunde alltså i dessa fall bli dömd, men inte få någon påföljd.

4.3 Sammanfattning

Den dominerade tanken i både förarbeten och den färdiga brottsbalken var att alla brottslingar, oavsett psykiskt tillstånd skulle ses som ansvariga för sina gärningar om de ansågs ha handlat uppsåtligt. Den åtalades vårdbehov skulle dock styra påföljdsvalet, och de som var psykiskt sjuka skulle dömas till vård istället för straff.

Den livliga debatten om tillräknelighet och ansvar under seklets första del resulterade alltså i en radikal och nästintill världsunik svensk straffrätt. Dock så blev den nya lagen en besvärlig kompromiss, då rester av gamla regleringar och tankar fanns kvar i exempelvis de nya bestämmelserna om fängelseförbud och påföljdsfrihet.

⁷⁴ Lidberg och Freese, s. 20.

⁷⁵ Agge och Thornstedt, s. 99.

⁷⁶ Se Bilaga 2.

⁷⁷ Freese, Lidberg och Thorén, s. 35.

5 Dagens syn på psykiskt sjuka brottslingar

5.1 Nuvarande lagreglering

Enligt de idag gällande bestämmelserna måste först och främst en psykiskt sjuk förövare anses ha handlat med uppsåt eller oaktsamhet enligt brottsbalkens 1 kap. 2 §, för att ett brott ska anses ha blivit begånget. Uppsåt förutsätter ett visst mått av fri vilja eller medvetet handlande från förövarens sida. Om den psykiskt sjuke inte anses ha haft uppsåt och därmed inte ses som ansvarig för gärningen, blir en friande dom det enda resultatet, och vård kan då inte utdömas.⁷⁸

De bestämmelser i den ursprungliga brottsbalkens 33:e kapitel som reglerade påföljdsbegränsningarna för psykiskt sjuka förövare upphävdes i slutet av 1980-talet.⁷⁹ Även det s.k. fängelseförbudet som fanns i brottsbalken 30 kap. 6 § upphävdes 2008.⁸⁰ Idag gäller enligt lagrummet att den som begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning i första hand ska dömas till annan påföljd än fängelse. Detta förutsätter att det finns ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och brottet. Det finns alltså inte längre något fängelseförbud, men en presumtion för att i dessa fall välja en annan påföljd. Rätten får enligt lagrummet endast döma en psykiskt sjuk till fängelse om det föreligger synnerliga skäl. Enligt förarbetena kan synnerliga skäl föreligga om brottets straffvärde motsvarar minst fyra års fängelse, och inget, eller ett begränsat vårdbehov finns. Ett sådant fall kan till exempel vara om ett allvarligt brott begåtts under ett övergående psykostillstånd.⁸¹ Enligt förarbetena bör emellertid ett förbud

⁷⁸ Asp och Ulväng, s. 274; Rönnblom, SvJT 2005, s. 365 <<http://svjt.se/svjt/2005/361>>, besökt 2016-05-19.

⁷⁹ Genom Lag (1988:942) om ändring i brottsbalken.

⁸⁰ Genom Lag (2008:320) om ändring i brottsbalken.

⁸¹ Prop. 2007/08:97, s. 39 f.

mot att döma till fängelse ”fortfarande gälla med avseende på de mest psykiskt störda lagöverträdarna”.⁸²

Om förövaren anses lida av en allvarlig psykisk störning kan personen enligt brottsbalken 31 kap. 3 § dömas till rättspsykiatrisk vård. Vid prövningen ska en avvägning göras som både tar brottslingens vårdbehov, och skyddsaspekten i beaktande. För att döma den tilltalade till vård enligt denna bestämmelse krävs inte att brottet begicks underinflytande av störningen, utan det är tillräckligt att ett vårdbehov föreligger vid tiden för domen.⁸³ Den tilltalade måste även ha genomgått en rättspsykiatrisk undersökning för att kunna överlämnas till rättspsykiatrisk vård. Det krävs att den tilltalade har erkänt gärningen, eller att bevisningen är övertygande för att rätten ska kunna förordna om en sådan undersökning. En rättspsykiatrisk undersökning kan också begäras av rätten för att avgöra om den misstänkte har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning, och vilken påverkan tillståndet kan ha på påföljdsfrågan.⁸⁴

5.2 Psykansvarskommitténs förslag

Vid millennieskiftet tillsattes en utredningskommitté med uppdrag att se över den svenska lagstiftningen om ansvar och påföljder för psykiskt sjuka brottslingar, den s.k. Psykansvarskommittén. Utredningen hade bland annat i uppdrag att granska förutsättningarna för ett återinförande av en tillräknelighetsreglering.⁸⁵

I förslaget⁸⁶ från utredningen, uppmärksammades problemet med uppsåtsbedömningen av psykiskt sjuka. Kommittén hävdade att domstolarna hade en tendens att allt för lättvindigt konstatera det subjektiva uppsåtsrekvisitet uppfyllt för dessa tilltalade, även om det i praktiken kan

⁸² Prop. 2007/08:97, s. 46.

⁸³ Karnov internet, brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, not 1387, besökt 2016-05-20.

⁸⁴ Lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning 1-2 §§.

⁸⁵ SOU 2002:3, s. 139.

⁸⁶ SOU 2002:3 – Psykisk störning, brott och ansvar.

vara svårbedömt. Enligt beredningen gjordes detta för att alls kunna döma den tilltalade till en påföljd, exempelvis rättspsykiatrisk vård.⁸⁷

Kommittén ansåg att den dåvarande regleringen i brottsbalken helt bortsåg från ansvarsfrågan och istället fokuserade direkt på påföljdsbestämmandet, vilket de ansåg vara ohållbart med tanke på skuldprincipen. Utredningen föreslog därför att tillräknelighet eller ansvarsförmåga skulle återinföras i lagen som ett krav för straffrättsligt ansvar.⁸⁸ Den som ses som tillräknelig vid gärningstillfället, även de allvarligt psykiskt störda, skulle dock enligt förslaget dömas efter de allmänna reglerna om påföljd. Den som istället inte kunnat ses som tillräknelig, skulle enligt beredningen heller inte kunna hållas straffrättsligt ansvarig, även om personen ansågs ha haft uppsåt.⁸⁹ Denna grupp föreslogs istället kunna dömas till s.k. samhällsskyddsåtgärder om det rörde sig om allvarligare brottslighet med hög återfallsrisk.⁹⁰ Även de tillräkneliga brottslingar som begått mycket allvarliga brott skulle kunna drabbas av dessa åtgärder. Åtgärderna skulle enligt förslaget förhindra återfall i brott, och i princip vara tidsbestämda.⁹¹

5.3 Psykiatrin och lagen

Det senaste offentliga inlägget i debatten kom 2012, när ännu en statlig utredning på ämnet presenterades. I betänkandet⁹² utreddes frågan om tillräknelighet och straffrättslig behandling av psykiskt sjuka brottslingar ytterligare. Beredningen skulle enligt direktivet ha som förutsättning att en större reform baserad på Psykansvarskommitténs förslag kan komma, och därför har betänkandet utgjort utgångspunkten för arbetet.⁹³ På ett övergripande plan har förslagen stora likheter, därför kommer endast vissa skillnader och nyheter att beröras i detta avsnitt.

⁸⁷ SOU 2002:3, s. 217 ff.

⁸⁸ SOU 2002:3, s. 229; SOU 2012:17, s. 303.

⁸⁹ SOU 2002:3, s. 245 ff; Prop. 2007/08:97, s. 13.

⁹⁰ SOU 2002:3, s. 274 f.

⁹¹ SOU 2002:3, s. 344.

⁹² SOU 2012:17 – Psykiatrin och lagen.

⁹³ SOU 2012:17, s. 303.

Utredningen slog fast att avskaffandet av fängelseförbudet 2008 innebar ett steg i rätt riktning för behandlingen av psykiskt sjuka brottslingar. Beredningen hävdade dock att lagstiftningen på området fortfarande är problematisk, då en djupt psykotisk förövare vars föreställning om omständigheterna helt saknat verklighetsförankring ändå kan vara straffrättsligt ansvarig. Detta är enligt utredningen orimligt, även om personen i fråga har ett bevisat uppsåt.⁹⁴

Beredningen ville även inta en något annorlunda position vad gäller tillräknelighetsfrågan. Det föreslogs att tillräkneligheten skulle vara ett krav för att en gärning ska anses *utgöra brott*, till skillnad från Psykansvarskommitténs förslag som innebar att tillräkneligheten skulle vara ett krav för att en gärning ska *medföra ansvar*.⁹⁵

Ingen av de uppmärksammade utredningarna har i dagsläget (maj 2016), resulterat i någon proposition eller lagändring.

5.4 Dagens diskussion kring psykiskt sjuka brottslingar

Den klassiska straffrättsläran där tillräknelighet och skuldprincipen står i centrum verkar onekligen vara på väg tillbaka in i svensk lagstiftning.⁹⁶ Denna utveckling välkomnas av vissa sakkunniga, men med reservationen att ett återinförande av tillräknelighetsrekvisitet inte bör ses som en direkt lösning på de ansvarsfrågor och legitimitetsproblem som omgärdar frågan om psykiskt sjuka brottslingar.⁹⁷

Samtidigt menar vissa att samhället, i enlighet med vedergällningstanken, i större utsträckning kräver strängare straff för de sjuka brottslingarna istället

⁹⁴ SOU 2012:17, s. 512.

⁹⁵ SOU 2012:17, s. 743 f.

⁹⁶ Rose, Forskning & Framsteg nr. 3 2012, <<http://fof.se/tidning/2012/3/med-vett-och-vilja>>, besökt 2016-05-20.

⁹⁷ Se intervju med professor Claes Lernestedt i Advokaten nr. 9 2013, <<https://www.advokatsamfundet.se/Advokaten/Tidningsnummer/2013/Nr-9-2013-Argang-79/Straffratt-och-psykisk-storning/>>, besökt 2016-05-23.

för vård.⁹⁸ Debatten om dilemmat mellan straff respektive vård blossar emellanåt upp i samband med återfall i brott av kända förövare efter att de genomgått rättspsykiatrisk behandling. Diskussionen då vården misslyckats kretsar ofta kring allmänpreventiva frågor om samhällsskydd, vilket även de senaste lagförslagets ”samhällsskyddsåtgärder” är ett exempel på.⁹⁹

Trots att Psykansvarskommitténs lagförslag var ett vågat steg bort ifrån nuvarande reglering vad gäller synen på psykiskt sjukas straffrättsliga ställning, väckte inte förslaget någon stor offentlig debatt. Grunden till detta kan vara att betänkandet framfördes i politisk enighet. Remissinstanserna gav dock övervägande negativ respons på förslaget.¹⁰⁰

Den nuvarande lagstiftningen på området har i debatten pekats ut som otydlig och inkonsekvent.¹⁰¹ Detta har även reflekterats i rättspraxis, där utslagen i mål med psykiskt sjuka förövare under de senaste årtiondena vacklat mellan rättspsykiatrisk vård, frikännande, och livstids fängelse.¹⁰²

5.5 Sammanfattning

Efter fängelseförbudets upphävande kvarstår i dagens lagreglering istället en presumtion mot fängelse för psykiskt sjuka brottslingar, om inte synnerliga skäl föreligger. För att bedöma den tilltalade lidit av någon allvarlig psykisk störning kan rätten begära en rättspsykiatrisk utredning.

Under 2000-talet har två statliga utredningar lagts fram, vars gemensamma ståndpunkt är intresset av ett återinförande av ett tillräknelighetsbegrepp inom den svenska straffrätten. Det första förslaget ville införa tillräknelighet som ett krav för ansvar, medan den senaste utredningen föreslog

⁹⁸ Qvarsell, s. 337.

⁹⁹ Wiklund, Andersson och Norén-Karlsson, Läkartidningen nr. 47 2003, s. 3875, <<http://www.lakartidningen.se/OldArticlePdf/#!/2003/27572>>, besökt 2016-05-20.

¹⁰⁰ Wiklund, Andersson och Norén-Karlsson, Läkartidningen nr. 47 2003, s. 3875, <<http://www.lakartidningen.se/OldArticlePdf/#!/2003/27572>>, besökt 2016-05-20.

¹⁰¹ Dahlin Kindström och Franklin, Juridisk Publikation nr. 1 2009, s. 100 f <http://juridiskpublikation.se/wp-content/uploads/2014/10/12009_Moa-Kindstrom-Dahlin-Nike-Franklin.pdf>, besökt 2016-05-20.

¹⁰² Rönnblom, SvJT 2005, s. 362 ff <<http://svjt.se/svjt/2005/361>>, besökt 2016-05-19

tillräknelighet som krav för brott. Debatten har under de senaste åren följaktligen kretsat mycket kring denna fråga, men även kring allmänpreventiva frågor om vilka påföljder som ger samhället bäst skydd mot de psykiskt störda brottslingarna.

6 Analys

Syftet med denna rättshistoriska undersökning har varit att försöka utreda hur synen på psykiskt sjuka brottslingar har förändrats i Sverige under de senaste hundra åren, och varför förändringen sett ut som den gjort. I arbetet med ämnet har ramen för undersökningen utgjorts av de frågor som inledningsvis presenterats, vilka i detta avsnitt ska diskuteras och besvaras.

Den första frågan handlar om hur tillräknelighetens roll för straff- och skuldfrågan har förändrats under den undersökta tidsperioden. Enligt strafflagen hade tillräknelighetsbedömningen en avgörande betydelse. Om en åtalad ansågs vara förminskat tillräknelig kunde en straffnedsättning ske, och ansågs personen vara otillräknelig kunde inget straffrättsligt ansvar göras gällande överhuvudtaget. Den som var otillräknelig var alltså genom lag friad från både skuld och straff.¹⁰³ Tillräknelighetens auktoritet fick ett till synes abrupt slut i och med införandet av brottsbalken. Brottslingens psykiska tillstånd kunde inte längre fria honom från ansvar, men en form av tillräknelighetsbedömning gjordes fortfarande vid påföljdsvalet. Det kan sägas att frågan om brottslingens förmåga att inse gärningens innebörd fortfarande hade betydelse, men att den huvudsakliga bedömningen av detta flyttades till ett senare led av straffprocessen.¹⁰⁴ Så länge ett uppsåt gick att konstatera slussades den åtalade direkt in i brottsbalkens påföljdssystem och vårdideologi.

När det s.k. fängelseförbudet avskaffades kan frågan sägas ha fått en ytterligare minskad betydelse även för påföljdsledet. Den som vid gärningen varit allvarligt psykiskt störd kunde därmed dömas till fängelse i likhet med en förövare utan psykisk störning.¹⁰⁵ En lösning som välkomnades från den senaste offentliga utredningens sida, men som verkar problematisk med hänsyn till individens ställning. På senare tid verkar frågan om

¹⁰³ Se s. 11.

¹⁰⁴ Se s. 21 f.

¹⁰⁵ Se s. 23 f.

tillräknelighet fått ökad betydelse i debatten, och den diskussion om ett återinförande av rekvisitet som förts i de offentliga utredningarna vittnar om en eventuell pågående attitydförändring.

Varför ändrades då lagregleringen angående straffansvaret för de psykiskt sjuka brottslingarna? Införandet av reglerna i brottsbalken medförde ett tydligt trendbrott angående ansvarsfrågan. Denna förändring var i sig ett resultat av en lång pågående ideologisk debatt mellan företrädare för den klassiska straffrättsskolan, respektive den positiva kriminologin, där den senare blev den drivande kraften bakom reformarbetet. Brottsbalken blev således en straffrättsideologisk kompromiss där vårdtanken blev det dominerande elementet.¹⁰⁶ Även om straffansvaret utvidgades till att gälla alla brottslingar oavsett mental hälsa, skulle istället dessa förövare kunna hanteras inom rättspsykiatrin.

Förändringen drevs också fram av den kritik förvaringslagen, och hela det gamla påföljdssystemet fått från både forskare och övriga samhället. Rättspsykiatrin hade enligt kritikerna blivit en förvaringsinstitution där de placerades som ansågs farliga för samhället, men som på grund av sin förminskade tillräknelighet enligt dåvarande regler inte kunde dömas till ett längre fängelsestraff. Även de som hade begått mindre brott men som var återfallsförbrytare kunde stivas undan inom rättspsykiatrin.¹⁰⁷ Denna ordning ville lagstiftaren ändra på genom att istället döma de psykiskt sjuka till vård som en påföljd, och då endast ”förvara” dem under en begränsad tid.

Lagstiftningen påverkades, om än långsamt, av strömningar inom samhällsutvecklingen och moralfilosofin. Eftersom lagarna reformerades genom utredningar som härstammar från regeringen och riksdagen, kan det antas att även det politiska inflytandet på utvecklingen varit relativt stort. Det kan därför tänkas ha varit drivkraften från de politiskt aktiva

¹⁰⁶ Se s. 22.

¹⁰⁷ Se s. 17 f.

debattörerna som genom reformarbetet till slut fick lagstiftningen att spegla den ideologiska förändring som skett.

En annan fråga som har stor betydelse för ämnet är på vilket sätt psykiatrins framväxt fick betydelse för synen på psykiskt sjuka brottslingar. Psykiatrins utveckling till en etablerad vetenskap fick en dominerande och viktig roll för den straffrättsliga synen på de psykiskt sjuka förövarna. Genom att vetenskapliga undersökningar började fokusera på psyket, och frågor började ställas om orsakerna till mänskliga beteenden, öppnades även dörren till ett helt nytt förhållningssätt gentemot brottslingen som individ. De förklaringsmodeller till brottsligheten som den psykiatriska forskningen la fram fick i sin tur stor påverkan på den framtida utformningen av lagen. Rättsväsendet hade därefter även att förhålla sig till den medicinska och psykiatriska bedömningen av en tilltalad för att avgöra tillräknelighets- och påföljdsfrågan. Detta påverkade påföljdsbedömningen ytterligare på ett mer konkret plan, då domstolen i stor utsträckning kan sägas ha följt psykiatrins utlåtanden.¹⁰⁸

Rättspsykiatrins vidareutveckling bidrog även till att göra hela det nya påföljdssystemet i brottsbalken genomförbart. Reformen möjliggjordes delvis genom denna avgränsade vårdform som endast tog hand om de förbrytare som dömdes till rättspsykiatrisk vård istället för att straffriförklaras. Brottsbalkens vårdtanke fick på så sätt genomslag i praktiken, och de psykiskt sjuka brottslingarna kunde få individanpassad vård som påföljd för brott.

Hur kan då dagens syn på psykiskt sjuka brottslingar förklaras? Dagens debatt är troligen delvis en motreaktion på brottsbalkens vårdtanke. Diskussionen kring psykiskt sjuka brottslingar som återfallit i allvarlig brottslighet har ökat misstroendet för vårdens förmåga att rehabilitera de sjuka, och därmed minska återfallen. Vårdideologin verkar inte som en effektiv lösning från samhällets synpunkt, och samhället kräver då i större

¹⁰⁸ Se s. 16 ff.

utsträckning strängare straff för de åtalade, eftersom människor moraliskt sett förväntar sig en reaktion på allvarliga brott. Även om det inhumana i att låsa in psykiskt sjuka på obestämd tid tidigare kritiserats, har kanske brottsbalkens mildare vårdinriktade påföljdssystem fått debatten i samhället att svänga mot en allt hårdare syn på de sjuka brottslingarna. Vedergällningstanken har alltså fått ta mer plats i debatten än tidigare, och även allmänpreventiva samhällsskyddsaspekter lyfts fram när vården inte verkar få den önskade individualpreventiva effekten som det var tänkt.¹⁰⁹

En historisk återblick på de psykiskt sjuka brottslingarnas behandling inom det svenska rättsväsendet ger upphov till många intressanta frågeställningar, och tankar om problemets fortsatta utveckling. För det verkar minst sagt vara problematiskt att formulera lagen på ett sätt som är tillfredsställande för jurister, psykiatriker, politiker, och även för brottslingarna. Själva frågan om var gränserna för ansvarsförmåga går är i grund och botten snarare moralfilosofisk än juridisk, vilket kan vara orsaken till att dilemmat verkar svårlöst. En universell lösning på problemet kanske rent av är omöjlig med tanke på att människans psyke är levande och plastiskt, medan juridiken snarare är stel och allt för generellt formulerad. En skarp gränsdragning mellan vad som är psykiskt sjukt, och psykiskt friskt går troligen inte heller att åstadkomma, med tanke på att definitionen av psykisk sjukdom inte är någon allmän sanning. Begreppets innebörd varierar naturligtvis helt beroende på vilken samhällskontext det ses i.

Det återstår alltså att se i vilken riktning lagstiftningen kommer att utvecklas i framtiden. De två senaste offentliga utredningarna föreslår båda ett återinförande av tillräknelighetsrekvisitet och en förändring av den straffrättsliga hanteringen av psykiskt sjuka brottslingar.¹¹⁰ I dagens debatt ges även svagt stöd för denna ståndpunkt. Men med tanke på hur lång tid reformarbetet inför brottsbalken tog, kan troligen konstateras att en förändring av dagens reglering nog dröjer.

¹⁰⁹ Se s. 26 f.

¹¹⁰ Se s. 25 f.

7 Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Propositioner

Proposition 1962:10

Förslag till brottsbalk.

Proposition 2007/08:97

Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare.

Utredningsbetänkanden

SOU 1942:59

Strafflagberedningens betänkande
angående strafflagens
tillräknelighetsbestämmelser,
sinnesundersökning m. m.

SOU 1956:55

Skyddslag.

SOU 1996:185

Straffansvarets gränser.

SOU 2002:3

Psykisk störning, brott och ansvar.

SOU 2012:17

Psykiatri och lagen.

Litteratur

Agge, Ivar & Thornstedt, Hans, Straffrättens allmänna del, 2. uppl.,
oförändr. omtr., Juristförl., Stockholm, 1979[1976].

Asp, Petter & Ulväng, Magnus, Kriminalrättens grunder, 2., omarb. uppl.,
Iustus, Uppsala, 2013.

Freese, Jan, Lidberg, Lars & Thorén, Jonas, Rättspsykiatri, Aldus/Bonnier,
Stockholm, 1973.

Kinberg, Olof, Lagen och de sinnessjuka, Stockholm, 1926.

Kinberg, Olof, Lagen och de psykiskt sjuka, Bonnier, Stockholm, 1952.

Lidberg, Lars & Freese, Jan, Rätt och psykiatri, 1. uppl., LiberFörlag, Malmö, 1985.

Lombroso, Cesare, Criminal man, Duke University Press, Durham, N.C., 2006.

Modéer, Kjell Å., Land skall med lag byggas: sex rättshistoriska uppsatser, Juridiska fören., Lund, 1980.

Qvarsell, Roger, Utan vett och vilja: om synen på brottslighet och sinnessjukdom, Carlsson, Stockholm, 1993.

Sondén, Torsten, De sinnessjukas straffrättsliga ställning i Sverige: en översikt, [Nord. bokh.], [Stockholm], 1930.

Strahl, Ivar, Brotten och brottspåföljderna: en orientering, Norstedt, Stockholm, 1952.

Strahl, Ivar, Den svenska kriminalpolitiken: [en presentation av brottsbalken och en översikt över den svenska straffrättens utveckling från 1800-talet till våra dagar], 5., rev. uppl., Aldus/Bonnier, Stockholm, 1970.

Thyrén, Johan C. W., Principerna för en strafflagsreform, Gleerup, Lund, 1910-1914.

Publikationer

Westrin, Theodor (red.), Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi, Ny, rev. och rikt ill. uppl., tjugonionde bandet, Nordisk familjeboks förl., Stockholm, 1919.

Artiklar

Dahlin Kindström, Moa & Franklin, Nike: Om inkonsekvensen i den rättsliga reglering avseende psykiskt störda lagöverträdare i Sverige, i Juridisk Publikation nr. 1 2009.

Rönblom, Urban: Ansvar och påföljd för psykiskt störda lagöverträdare, i SvJT 2005, s. 361-371.

Wennberg, Suzanne: Psykisk störning, brott och ansvar - För och emot Psykansvarskommitténs betänkande, i SvJT 2002, s. 576-587.

Elektroniska källor

Andersson, Magnus, Cato, Mats & Knutson, Tom: Straffrätt och psykisk störning, i Advokaten nr. 9 2013, <<https://www.advokatsamfundet.se/Advokaten/Tidningsnummer/2013/Nr-9-2013-Argang-79/Straffratt-och-psykisk-storning/>>, besökt 2016-05-23.

Rose, Johanna: Med vett och vilja?, i Forskning & Framsteg nr. 3 2012 , <<http://fof.se/tidning/2012/3/med-vett-och-vilja> >, besökt 2016-05-20.

Wiklund, Nils, Andersson, Jennie & Norén-Karlsson, Anna: Rättspsykiatri åter i stöpsleven, i Läkartidningen nr. 47 2003, s. 3872-3876, <<http://www.lakartidningen.se/OldArticlePdf/#!/2003/27572>>, besökt 2016-05-20.

Lagkommentarer

Sandahl, Karin: [Brottsbalk (1962:700), kommentaren till 31 kap. 3 §, not 1387], i Karov, internet 2016-05-20.

Bilaga 1

Strafflag (SFS 1864:11)

5 kap. 5 §

Gärning, som begås av den, som är avvita, eller vilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är berövat, vare strafflös.

Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig visste; vare ock gärning, den han i det medvetlösa tillstånd förövar, strafflös.

5 kap. 6 §

Prövas någon, som brottslig gärning begått, därvid hava av kropps- eller sinnessjukdom, ålderdomssvaghet eller annan, utan egen skuld, iråkad förvirring saknat förståndets fulla bruk, ehuru han ej kan för strafflös anses efter 5 §; då må, efter omständigheterna, straffet nedsättas under vad som i allmänhet å gärningen följa bort.

Bilaga 2

Brottsbalk (SFS 1962:700)

33 kap. 2 § brottsbalken

För brott som någon begått under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den är att jämställa med sinnessjukdom, må ej tillämpas annan påföljd än överlämnande till särskild vård eller i fall som angivas i 2 st., böter eller skyddstillsyn.

Till böter må dömas, om det finnes ändamålsenligt för att avhålla den tilltalade från fortsatt brottslighet. Skyddstillsyn må ådömas, därest sådan påföljd med hänsyn till omständigheterna finnes lämpligare än särskild vård; ej må i sådant fall förordnas om behandling varom stadgas i 28 kap 3 §.

Finnes påföljd som här sagt icke böra ådömas, skall den tilltalade vara fri från påföljd.